

ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ОДНИНИ ЧЛЕННИХ ПРИКМЕТНИКІВ У ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI – XVII СТ.

Олександр БІЛИХ (Кіровоград, Україна)

У статті розглянуто особливості творення відмінкових форм однини членних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст., проведено порівняльний аналіз цих форм із відповідними у старослов'янській мові та українській XVI – XVII ст.

Ключові слова: членні прикметники, відмінкова форма, церковнослов'янська мова української редакції.

The article deals with the peculiarities of formation of case forms of nominative adjectives in singular in the Church Slavonic language in Ukrainian edition of the end of XVI – XVII c. There was implemented a comparative analysis of the forms mentioned with the appropriate ones in the Old Slavonic and Ukrainian languages of XVI – XVII c.c.

Key words: nominative adjectives, case form, Church Slavonic language in Ukrainian edition

Однією з особливостей функціонування української літературної мови в кінці XVI – XVII ст. була її активна взаємодія з церковнослов'янською мовою [5: 35-44, 90-96; 6: 137; 8: 286]. За спостереженнями науковців, на цей час «усі рівні української літературної мови позначені зростаючим впливом церковнослов'янської» [6: 147]. Однак, констатуючи наявність такого впливу та аналізуючи його результати, дослідники поки що мало уваги приділяють вивченню власне церковнослов'янської мови. Тому актуальною на сьогодні залишається проблема впливу української мови на церковнослов'янську. Дослідження результатів цього впливу на всіх рівнях мовної системи необхідне для створення повної картини розвитку як української літературної мови, так і церковнослов'янської мови української редакції.

У зв'язку зі сказаним **мета** пропонованої розвідки – охарактеризувати відмінкові форми однини членних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких **завдань**: 1) констатувати наявність у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду певних відмінкових форм однини членних прикметників; 2) з'ясувати спільні та відмінні ознаки зафіксованих форм у порівнянні з відповідними у старослов'янській мові; 3) порівнявши особливості формотворення прикметників у церковнослов'янській та українській мовах, виявити можливі результати впливу української мови на творення розглянутих форм. Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків (список джерел див. наприкінці статті). У великих за обсягом пам'ятках обстежених не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів. Із Острозької Біблії (ОБ) обстежено 100 таких вибірок, із «Книги о постни́честві» Васи́лія Великого 1594 р. (ВВ) – 50.

Членні прикметники утворилися, як відомо, шляхом об'єднання іменних прикметників із формами відносного займенника **и, ѿ, є** [4: 358; 1: 145]. Деякий час обидва компоненти були певною мірою самостійними, однак, очевидно, ще в праслов'янській мові розпочався процес остаточного їх об'єднання, і вже пам'ятки старослов'янської мови, поряд із нестягненими формами (**новаго, новоуемоу** і т. д.), містять і стягнені (**новаго, новоуемоу** і т. д.) [1: 145]. В обстежених церковнослов'янських текстах членні прикметники в однині мають стягнені форми (крім наз. в.).

Щодо загальної характеристики розглянутих форм членних прикметників відзначаємо також, що вони загалом чітко поділяються на тверду і м'яку відміни. Коливання у виборі закінчень, притаманних твердим і м'яким основам, трапляються в основному лише після шиплячих та задньоязикових приголосних.

Далі подаємо характеристику відмінкових форм за родами.

Називний відмінок. Членні прикметники чол. р. в наз. в. одн. характеризувалися закінченнями **-ый** (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та **-ій** (після м'яких, зокрема й після шиплячих): **законъ вѣчнѣый** ОБ 56 зв.*; **цвѣтъ селѣнѣый** Ч 1617, 52 зв.; **предній в(ъ) Ал(с)лех(ъ)** Ч 1617, 12 нн; **предѣл(ъ) ... овцѣй** Ч 1671, 27 нн. Прикметники з основами на задньоязикові переважно мали в наз. в. закінчення **-ій**: **глѣтъ оубогѣй** ОБ (3) 36; **дхъ твоей блѣй** Ч 1617, 24 нн; **слог(ъ) ... краткій** ЗизГр 7 зв.; **Никон(ъ) ... сѣхѣй** ПКП 240. Це відповідає рекомендаціям граматик Л. Зизанія та М. Смотрицького, в парадигмах яких такі утворення подані лише з **-ій**: **Блѣй** ЗизГр 36; **Им: той блѣй** СмГр 151. Крім того, зрідка в розглянутому матеріалі трапляються форми на **-кый**. При цьому однокореневі варіанти із закінченнями **-ый** та **-ій** могли бути представлені і в межах однієї пам'ятки: **бѣлъ ... еси ... крѣпкѣый** ОБ (3) 100 (2) – **крѣпкій гласомъ** ОБ 275; **великѣый постъ** Ч 1617, 65 – **постъ великій** Ч 1617, 164; **великий въ патріарсехъ** Ное Син 167 – **народ великій** Син 171. Уживання на **-кый**, хоча й виявлені в більшості обстежених пам'яток, загалом є поодинокими. Виняток у цьому плані становить ВВ, де у всіх зафіксованих випадках прикметники з основою на **к** мають закінчення **-ый**: **глъ ег(г)льскѣый** ВВ (3) 208 зв.; **подвижникъ житейскѣый** ВВ (4) 50 зв.; **кто же естъ кроткѣый** ВВ (4) 28. Такі форми в церковнослов'янських текстах з'явилися, очевидно, в результаті впливу української мови, в якій у XVI – XVII ст. були поширеними [2: 65].

Прикметники середн. р. в наз. одн. характеризувалися закінченнями -оє (після твердих приголосних) та -єє (після м'яких, зокрема й після шиплячих): **дрєво пол(ъ)ское** ОБ (3) 163; **нарицатєльное имя** СмГр 41; **исти(н)ное веселїе** Ч 1617, 115; **дѣло всегдашнее** Ч 1617, 4 нн; **настоящее є(с) время** ВВ 44 зв.

Форми жін. р. члених прикметників в наз. одн. мали закінчення -аа (після твердих приголосних) та -ѧа (після м'яких): **дєснаа ... рѣка** ОБ 32; **жїзнь вѣчнаа** ВВ 7; **ближнаа моа** ОБ (3) 45 зв.; **всегдашная брань** ПКП 13.

Родовий відмінок. Прикметники чол. і середн. родів у род. в. одн. мали закінчення -аго, -аго та -ого, -его. Переважно для творення проаналізованих форм використовувалися традиційні, представлені ще у старослов'янській мові та рекомендовані граматики Л. Зизазнія і М. Смотрицького закінчення -аго (після твердих приголосних) та -аго (після м'яких): **первенцы мѣжєскагѡ полѡ** ОБ 61; **оударєніє гласа писмен(ъ)наго** ЗизГр 5; **в(ъ) слога(х) стїхотѡ(р)нагѡ метра** СмГр 13; **ѡ закона вѣшнаго** ОБ (3) 61; **среднаго рода** ЗизГр 46 зв.; **ѡ прежднагѡ житїа** ПКП 55.

Значно меншою кількістю випадків (147-ма із 1399-и зафіксованих вживань род. в. одн. прикметників чол. і середн. родів) представлені форми з -ого (після твердих приголосних) та -его (після м'яких): **второе лице цр(с)кого престола** ОБ 264; **въ пещерѣ преподобного Антонїа** ПМ 69; **досажают(ъ) Града того Нв(с)ногѡ** ПКП 31; **силы его царского пресѣтлого величества** Син 183; **ѡ оутрѣшнего дне** ОБ 133; **въ помощи вѣшного** Ч 1617, 136 зв.; **отъ тогдашнего времени** ПМ 78. Цікаво відзначити, що форми род. одн. на -ого, -его зрідка трапляються в граматиці Л. Зизазнія, хоча сам автор у парадигмах подає лише -аго (сѣаго ... бѣаго ЗизГр 36): **сре(д)ній залогъ ... начертанїе же дѣлатє(л)наго имя(т)** ЗизГр 51 зв.; **Коликѡ єсть мѣстоименъ оуказате(л)наго значенїа**; ЗизГр 49; **среднего рода** ЗизГр 43.

За семантичними особливостями утворення на -ого, -его не становлять єдиної групи, однак, можна зауважити, що помітною їхньою частиною є прізвища, а також прикметники, утворені від власних назв: **Потщанїемъ Многогрѣшнагѡ Мнїха Мелетїа Смотринскагѡ** СмГр 1 (це єдина форма на -ого, виявлена в граматиці); **попеченїемъ ... Кирѣ Єліс(ъ)сеа Плетенец(ъ)кого Печер(ъ)ского Кїов(ъ)ского Архимандрїта** Ч 1617, 7 нн; **по умертвіи князя Острозского Ярославского Александра** ПМ 61; **по совѣтѣ ... Єп(с)копа Чернїговского** ПКП 264 зв.; **рад(и) ... Кнѣз Полоцкого** ПКП 150 зв. Хоча слід відзначити, що такі форми могли закінчуватися й на -аго: **у пана кїевского** ПМ 120; **въ веси пана Замойскаго** ПМ 123; **сынъ ... Кнѣз Чернїговскагѡ, внѣкъ Кнѣз Кїевскаго** ПКП 245. Крім того, в більшості обстежених пам'яток трапляються однокореневі варіанти зі старими (-аго, -аго) та новими (-ого, -его) закінченнями. При цьому перші є частотнішими: **того же сѣаго васнїа** ВВ (4) 99 зв. – **павды дѡа сѣого** ВВ (3) 268; **въ имя ... святаго Духа** ПМ 125 – **отъ креста святаго Марка** ПМ 69; **ѡ того сѣагѡ монастѣра** ПКП 268 – **въ Монастѣр(ъ) сѣогѡ ... Дїмитріа** ПКП 8 зв.; **мѣтва Великаго Васїла** Ч 1617, 92 – **мѣтвѣ сѣго великаго мѣчника Євстратїа** Ч 1617, 38; **до днешнаго дне** ОБ 138 (2) – **до днешне(г) дни** ОБ 178; **въ помощи вѣшнаго** Ч 1617, 89 – **въ помощи вѣшного** Ч 1617, 136 зв. Також у розглянутому матеріалі (частіше у ПМ та Син) зафіксовані випадки, коли форми із -аго та -ого вживаються в одній фразі: **моци святаго ... Іоанна новаго** ПМ 77; **по умертвіи православнаго епископа перемыского, Михаила Копистинскаго** ПМ 61; **главою сѣогѡ Климентя Папы Римскагѡ** ПКП 264 зв.; **надъ брегами Понтскаго, или Чорного моря** Син 171; **на память прп(д)наго и бѣоноснаго ѡца** ЛМГ 22.

Загалом же утворення на -ого, -его, хоча й зафіксовані в усіх обстежених пам'ятках, становлять у кожній із них дуже невелику частину форм род. в. одн. прикметників чол. і середн. родів, а в деяких узагалі є поодинокими. Виняток у цьому плані становить ЛМГ, у якому варіанти на -ого, -его кількісно переважають (їх 49 із 73-х виявлених уживань род. одн.

прикметників чол. р.): *ѡ ... созданїи ... мн(с)тѣрѡ гѣсти(н)ского, ... храма ѡбщежитѣ(а)ного ЛМГ 1; ѡтѣ вѣже(н)ного старца ЛМГ 6; до мѣстѣца сего сѣго ЛМГ 19 і ін.*

Таким чином, матеріал обстежених пам'яток свідчить, що вживання закінчень *-ого*, *-єго*, хоча й не було рекомендоване граматами Л. Зизанія й М. Смотрицького, допускалося й, очевидно, не було грубим порушенням. Поширювалися форми на *-ого*, *-єго*, очевидно, в результаті впливу української мови, в якій протягом усієї її історії були основними [3: 111; 2: 83].

Серед прикметників жін. р. одн. зафіксована порівняно велика кількість варіантів закінчень, зокрема тут представлені *-ья*, *-ѡѡ*, *-їѡ (-иѡ)*, рідше *-ѡѡ*, *-он*, *-єи* та *-ое*.

У старослов'янській мові для творення форм род. в. одн. прикметників жін. р. використовувалися закінчення *-ья* (після твердих приголосних) та *-ѡѡ* (після м'яких) [1: 145-146; 7: 126]. У церковнослов'янській мові східних слов'ян *-ья* збереглося, а закінчення м'якого різновиду почало витіснятися іншими, насамперед *-їѡ*. Причиною цього, очевидно, було прагнення уникнути омонімії з наз. в. Засвідчує такий процес грамата М. Смотрицького, у якій для прикметників жін. р. з основами на м'які приголосні в род. одн. рекомендоване лише закінчення *-иѡ* (вимовлялося, очевидно, як *-їѡ*): *Ро(д): тоѡ сѣовниѡ* СмГр 161.

У розглянутому матеріалі після твердих приголосних панівним є традиційне закінчення *-ья* (464 вживання із 492-х виявлених форм род. в. одн. прикметників жін. р. з основою на твердий приголосний): *Ѣ влаги зѣмнѡѡ ОБ 11 зв.; Ѣ деснѡѡ страны Ч 1617; въ приобрѣтеніе вѣчныѡѡ жизни ПМ 137; Ѣ велелѣпнѡѡ славѡѡ ПКП 110 зв.; гласѡѡ стрелбѡѡ огненнѡѡ Син 183.*

Після м'яких приголосних частіше вживалися *-ѡѡ*, *-їѡ (-иѡ)*. При цьому прикметники з основами на задньоязикові та шиплячі майже завжди характеризувалися закінченнями *-їѡ (-иѡ)*: *Ѣ мнѡгѡѡ скорби ПКП 256; из(ъ) зѣмлѡѡ егѡпетскѡѡ ОБ 82 (2); двѣ яловицѣ отъ градскѡѡ череды ПМ 103; Ѣ лихѡѡ пицѡѡ ВВ (3) 149; не гладѡѡ чюжѡѡ добротѡѡ ОБ (3) 56 (2); Ѣ ... вѣжѡѡ матерѣ ЛМГ 34; Ѣ ѡбщѡѡ пицѡѡ Монастѣырскѡѡ ПКП 246. Поодинокими випадками (у ВВ та ПМ) представлені форми на *-кѡѡ*, *-хѡѡ*: *въспоминѡѡ хр(с)тѡѡнскѡѡ трапѣзѡѡ ВВ (3) 91 зв.; чѡлѣскѡѡ мѡдрости словѣсѡѡ ВВ 140 зв.; отъ сухѡѡ кости ПМ 120.**

Прикметників жін. р. з основами на інші м'які приголосні зафіксовано небагато, однак, вони в род. одн. частіше (в 9-ти випадках із 25-ти) мають давнє закінчення *-ѡѡ*: *до зѣмлѡѡ далнѡѡ ОБ (3) 169 (2); Ѣ тог(д)ашнѡѡ хѡлѡѡ ВВ (3) 267 зв.; т(ъ)мѡѡ внѣшнѡѡ Ч 1617, 41; Ѣ теплотѡѡ в(ъ)нѣшнѡѡ ПКП 21 нн. Поодинокими вживаннями тут представлені також закінчення *-їѡ*, *-ѡѡ*: *теплотѡѡ в(ъ)нѣтрнѡѡ ПКП 20 нн; Ѣ внѣшнѡѡ ... теплотѡѡ ПКП 20 нн; краи опонѡѡ вѣшнѡѡ ОБ 37; Ѣ всѣгдашнѡѡ же мѡтѡѡѡ ПКП 207 зв.**

Крім того, серед розглянутих форм род. одн. прикметників жін. р. зафіксовані утворення з новими для церковнослов'янської мови закінченнями *-он*, *-єи*, що почали вживатися, очевидно, під впливом української, в пам'ятках якої в XVI – XVII ст. були основними засобами творення род. одн. для прикметників жін. р. [3: 112; 2: 95]. Форми на *-он*, *-єи*, хоча й представлені загалом невеликою кількістю вживань (їх 62 із 805-ти проаналізованих форм род. одн. прикметників жін. р.), виявлені в більшості обстежених джерел. Порівняно частіше вони трапляються в рукописних пам'ятках (ПМ та ЛМГ): *отъ ... телесной храмини ПМ 141; отъ великой болезни ПМ 69; одеснѡѡ Црци пр(с)тон ч(с)тон и прѡл(с)веннон вл(д)ици ПКП 3 нн; до рѣки чигиринской Син 180; на соврѡженіе ѡбитѣли сѣон ЛМГ 4; до вечернеи жрѣтѡѡѡ ОБ 234 (2); посредѣ церкве здеишей ПМ 71; вѣнствомѡѡ мѡдрости горнеи ПКП 148 зв.*

Лише одним уживанням у розглянутому матеріалі (у ВВ, в передмові) представлене достатньо поширене в українській мові XVI – XVII ст. [3: 112; 2: 97] закінчення *-ое*: *маршалка зѣмли волѡнское ВВ 6 нн.*

Давальний відмінок. Для прикметників чол. і середн. родів у дав. в. були характерні традиційні закінчення -омъ (після твердих приголосних) та -емъ (після м'яких): царю великомъ ОБ 264 (2); к(ъ) члч(с)комъ страхъ ВВ (3) 66 зв.; Глава ... Гѣомъ Дхъ Ч 1617, 2 зв.; ближнемъ своемъ ОБ (3) 110; искрнемъ подаваемъ ВВ (4) 101; къ Бгъ въшнемъ Ч 1617, 94 зв. Після шиплячих у переважній більшості випадків виступало закінчення -емъ: нищемъ простри рѣкъ ОБ (3) 56; общему житію ПМ 57; к(ъ) писанію ... чждемъ СмГр 37. Виняток становить лише одне вживання на -омъ, виявлене у Ч 1617: поклонатиса Бгъ, яко въ всѣх(ъ) нача(л)нѣйшомъ Ч 1617, 34 нн. У зв'язку з цим відзначаємо, що форми на -омъ після шиплячих були достатньо поширеним на цей час у пам'ятках української мови [3: 114; 2: 86].

Прикметники жін. р. в дав. одн. мали закінчення -ѣй, -ои та -ей. Після основ на тверді приголосні могло виступати як -ѣй, так і -ои. При цьому обидва закінчення представлені в розглянутому матеріалі приблизно однаковою кількістю вживань (відповідно 76-ма і 77-ма): къ Цркви стѣй Ч 1617, 116; сей же ве(з)стѣднѣ(й) ... женѣ ПКП 182 зв.; ос(ъ)тронъ бывать слѣчаетъ(ъ)са ЗизГр 7 зв.; ко Гѣтхотворнои просодїи СмГр 478; ко се(и) стѣи обители ЛМГ 34. У формах на -ѣй перед закінченням відбуваються чергування к//ц', ск//ст': тмѣ сѣщей велицѣй ПКП 65; чловечестѣй помощи Ч 1617, 162; апостолстѣй церкви ПМ 69; къ широтѣ морстѣй ПКП 103.

У старослов'янській мові прикметники жін. р. з основами на тверді приголосні в дав. одн. мали закінчення -ѣй [1: 145; 7: 126]. У граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького в парадигмах подані варіанти -ои та -ѣи: Д. стѣи, стѣи ЗизГр 38; Да(т): тои стѣи: или стѣи СмГр 149. Розподіл форм із цими варіантами в розглянутому матеріалі свідчить про те, що -ѣи із ходом часу поступалося своїми позиціями. Так, у пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст. -ои трапляється дуже рідко. Пізніше воно виступає поряд із -ѣй, зокрема у ЛМ із 43-х зафіксованих форм дав. одн. прикметників жін. р. з твердими основами 22 мають флексію -ѣи, 21 – -ои. У ПКП 43 з -ои проти 30-и з -ѣи. При цьому інколи обидві варіантні форми могли виступати в одній фразі: къ пресвятѣй Богородици и чудотворной иконѣ ПМ 91; къ святѣй и истиннѣй и непорочнои вѣрѣ ПМ 128. У пам'ятках кінця XVII ст. (Син, ЛМГ) в аналізованих формах представлено лише -ои. Зумовлений цей процес був зокрема і впливом тогочасної української мови, в якій засобом творення дав. одн. прикметників жін. р. з твердими основами була саме флексія -ои (-ой) [3: 114; 2: 98].

Прикметники жін. р. з основами на м'які приголосні форми дав. одн. утворювали за допомогою традиційного закінчення -ей: по Павечерней мѣтвѣ ПКП 56 зв.; аки звѣздѣ Утренен ПКП 278; воли гдѣи(и) ЛМГ 38. Зрідка закінчення -ей могло виступати й після основ на тверді приголосні, при цьому перед ним відбувається чергування ск//ст': сосѣды ... всен твари не(с)неи ОБ 183 (на цій же сторінці: каѣци(х) ... всен твари не(с)нѣи ОБ 183); вѣчнен таниѣ Ч 1617, 104. У граматиці М. Смотрицького форми на -ои та -ей вжиті в одному реченні: во Гречески(х) реченїи(х) орѣграфїи Греческои в(ъ) Латински(х) латїнстѣи хранименъ вѣти СмГр 25.

Знахідний відмінок. Прикметники чол. р. в знах. в. мали закінчення, які дорівнювали наз. або род., залежно від семантики означуваного іменника: в(ь) днѣ соу(д)нѣи ВВ 44 зв.; рѣдѣ сп(с)лѣ еси члч(с)кїи Ч 1617, 177; непотребнаго раба въвержете въ тмѣ ВВ 107; врага своего домашнаго побѣди ПКП 207 зв. У прикметниках при назвах істот використовуються здебільшого закінчення -аго, -аго. Форми на -ого, -его трапляються загалом рідко. Виняток становить лише ЛМГ, у якому, як і в род. в., такі утворення кількісно переважають: поѣти ч(с)тного мѣжа ЛМГ 15; посла ... на игѣме(н)ство ... преч(с)тного и їскусного бл҃гнравного мѣжа, блже(н)ного ѿца илїю торского ЛМГ 32; 8молиша ... симеона свѣцкаго ЛМГ 8.

Прикметники середн. р. в усіх зафіксованих випадках у знах. одн. мали такі ж закінчення, як і в наз.: *да прораститѣ зѣмля вѣліе травное* ОБ 1; *да прїемлютъ телесное врачеваніе* ВВ (3) 149 зв.; *хвастіе сухое возложиша* ПМ 130. Якщо іменник середн. р. вживався переносно й позначав особу, прикметник при ньому, як і в чол. р., міг мати закінчення *-аго*: *да узрим праведнаго солнца, вѣхъ судити грядущаго* ПМ 157.

Для прикметників жін. р. в знах. в. одн. були характерними закінчення *-ю* (після твердих приголосних, також після шиплячих) та *-юю* (після м'яких): *оумѣчимъ гор(ь)достнѣю страсть* ВВ (3) 256 зв.; *повѣднѣю пѣснь приносим(ъ)* Ч 1617, 37 зв.; *въ тмѣ кромѣшнюю* ОБ (5) 3; *Горною възвѣсти мѣ(д)рость* ПКП 288 зв.

Орудний відмінок. Прикметники чол. і середн. родів в ор. в. одн. мали в основному традиційні закінчення *-ымъ*, *-имъ*, рідко *-ѣмъ*. Після основ на тверді приголосні в переважній більшості випадків виступало закінчення *-ымъ*: *гласомъ ... дивнымъ* ОБ 275; *скръвнымъ ... пѣтемъ* ВВ (4) 99 зв.; *съ сѣтымъ Дѣомъ* Ч 1617, 105. Закінчення *-имъ* використовувалося після м'яких приголосних, зокрема й після *ш, ж, ц*, а також у більшості випадків після задньоязикових: *покровомъ ... синимъ* ОБ 61 (2); *всегдашним(м)* *в(ъ)споминаніе(м)* Ч 1617, 37 нн; *нижаншимъ гласом(ъ) глѣмъ* Ч 1617, 139; *съ ... животворящимъ Его Духомъ* ПМ 84; *съ трепетомъ многимъ* ОБ 244 (2); *со ... во(н)скомъ запоро(ж)скимъ* ЛМГ 17. У ВВ виявлені форми із закінченням *-ымъ* після *к*: *страдальчѣскимъ закономъ* ВВ (4) 87 зв.; *црѣским(м)* *поутѣ(м)* ВВ (4) 16; *ѣчѣскимъ блгоутрѣбѣм(ъ)* ВВ (3) 78 зв.

Крім того, зрідка в розглянутому матеріалі (у ВВ, Ч 1617 та ЛМГ) прикметники чол. та середн. родів переважно з основами на тверді приголосні, поряд із *-ымъ*, могли мати також закінчення *-ѣмъ* (із чергуванням перед ним *з/з', к/ц'*): *пришѣствіемъ Титовѣ(м)* ВВ 45 зв.; *числомъ немалѣмъ* ЛМГ 10; *съ мнѡзѣмъ искоусомъ* ВВ (3) 279 зв.; *велицѣмъ жалѣніемъ* ЛМГ 10. Закінчення *-ѣмъ*, очевидно, було запозичене із місц. в. Сприяло взаємодії цих відмінків, можливо те, що *ѣ* вимовлялося здебільшого, як *и*.

Прикметники жін. р. в ор. одн. характеризувалися закінченнями *-ю* (після твердих приголосних) та *-єю* (після м'яких): *волѣзнѣю крѣпкою* ОБ 163; *нагою дѣєю* ВВ (4) 101; *плотскою любовію* ПМ 173; *со зѣлною радостію* ЛМГ 9; *вышнею силою* Ч 1617, 59 зв.; *просвѣєю верхнею* СмГр 10; *съ велією жалостію* ПМ 97. Кількома вживаннями, крім того, в розглянутому матеріалі, представлене закінчення *-їю* (в присвійних прикметниках): *очиститѣ домъ кровію кѣрмчію* ОБ 51 зв. (2); *мл(с)тїю Бжїю* ПКП 1 нн. У більшості ж випадків подібні прикметники мають закінчення *-єю*: *блг(д)тїю Бжїєю* Ч 1617, 7 нн; *Бжїєю блг(д)тїю* ПКП 55 і ін.

Місцевий відмінок. Прикметники чол. і середн. родів форми місц. в. одн. утворювали за допомогою закінчень *-омъ*, *-ѣмъ*, *-ємъ*, рідко *-имъ*.

Після основ на тверді приголосні могло виступати як *-омъ*, так і *-ѣмъ*: *въ домѣ цр(с)комъ* ОБ 211; *в(ъ) Главенском(ъ) пазыцѣ* СмГр 343; *на Говорѣ Берестенскомъ* ПКП 25 нн; *въ новѣмъ ... гробѣ* ОБ (5) 16 зв.; *в(ъ) юностнѣмъ возрастѣ* ПКП 23 нн. При цьому перед *-ѣмъ* відбувалися чергування *з/з', к/ц', х/с', ск/ст'*: *въ мнѡзѣ(м)* *мрацѣ* ПКП 259; *въ ... велицѣмъ свѣтилѣ* ПКП 3 зв.; *в(ъ) ветѣм(ъ) законѣ* Ч 1617, 32 нн; *При ... господарѣ Молдовлахійстѣм* ПМ 79; *въ члѣстѣм(ъ) тѣлеси* ПКП 24.

У старослов'янській мові прикметники чол. та середн. родів з основами на тверді приголосні у місц. одн. мали закінчення *-ѣмъ* (коли вживались стягнені форми) [1: 145]. Згодом у церковнослов'янській мові східних слов'ян почало поширюватися також *-омъ*. Певний час обидві флексії були, очевидно, рівноцінними засобами творення місц. одн. Про це свідчать наведені приклади, а також граматика М. Смотрицького, в якій *-омъ* та *-ѣмъ* подані як варіантні показники цього відмінка: *Ока(з): въ то(м) Гѣом(м): или сѣм(ъ)* СмГр 148. Певну рівноцінність *-омъ* та *-ѣмъ* протягом деякого часу підтверджують, крім того,

однокореневі форми з обома закінченнями, які достатньо часто трапляються в обстеженому матеріалі (зокрема і в межах однієї пам'ятки): по *Троичномъ Канонѣ* Ч 1617, 43 зв. – по *канонѣ* *Тр(о)чнѣмъ* Ч 1617, 171 зв.; во *сѣомъ градѣ Києвѣ* ЛМГ 13 – во *сѣѣмъ градѣ Києвѣ* ЛМГ 12; в(ъ) *ветх(о)мъ завѣтѣ* ПКП 279 – в(ъ) *ветсѣмъ* *монастырѣ* ПКП 219.

Разом із тим, проаналізований матеріал демонструє те, що закінчення *-ѣмъ*, хоча й було в церковнослов'янських текстах досліджуваного періоду достатньо представленим, поступово виходило з ужитку. Так, у пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст. (*ОБ*, *ВВ*, *Ч 1617*) форми місц. одн. на *-омъ* є поодинокими або кількісно поступаються утворенням на *-ѣмъ*. У більш пізніх пам'ятках (*ПМ*, *ПКП*, *Син*, *ЛМГ*), навпаки, форми на *-омъ* кількісно значно переважають, панівними вони є і в граматиці Л. Зизанія. У тексті граматики М. Смотрицького (не в парадигмах) форми місц. в. одн. із закінченням *-ѣмъ*, за нашими спостереженнями, відсутні.

Після основ на м'які приголосні, зокрема й на шиплячі, переважна більшість розглянутих прикметників чол. і середн. родів мала закінчення *-емъ*: в(ъ) *послѣдне(м) родѣ* ПКП 43 зв.; в(ъ) *сѣтворенію вѣіе(м)* *ОБ* (3) 51 зв.; в *Лазарѣ нищемъ* ПКП 243. Використання *-емъ* за таких умов відповідає рекомендаціям граматики М. Смотрицького: *Ѣка(з): ѡ то(м) нищемъ* СмГр 155; *Ѣка(з): ѡ то(м) сѣовнемъ: или сѣовнѣмъ* СмГр 160. У старослов'янській мові прикметники чол. і середн. родів з основами на м'які приголосні (стягнені форми) мали закінчення *-имъ* [1: 146; 7: 126].

Форми місц. в. на *-ѣмъ* після м'яких приголосних, які також, за М. Смотрицьким, були можливими, що видно із наведеного вище прикладу, в обстежених пам'ятках представлені лише поодинокими вживаннями: в(ъ) *дворѣ оутрѣнѣмъ* *ОБ* (3) 145 (2); в(ъ) *оцѣ братнѣмъ* *ВВ* (4) 111; по *двовремен(ъ)нѣмъ* *ЗизГр* 11 зв.

Крім того, серед проаналізованих прикметників зафіксовані випадки використання закінчення *-емъ* після основ на тверді приголосні: на *свѣтилѣ чисте(м)* *ОБ* 56 зв.; *оум(с)рдиса о мнѣ грѣшнемъ и влоудне(м)* Ч 1617, 163; в *мирстемъ смѣщеніи* *ВВ* (4) 86 зв.; *о народѣ роксолянстем* *Син* 170; во *недо(л)земъ временѣ* ЛМГ 15. Зрідка трапляються й однокореневі варіанти на *-емъ* та *-ѣмъ* (а також *-омъ*): в(ъ) *чрьмнемъ мори* *ОБ* 32 – на *морѣ чрьмнѣ(м)* *ОБ* 225 (2); о *мнѣ грѣшне(м)* Ч 1617, 166 – о *мнѣ грѣшнѣмъ* Ч 1617, 100 зв.; в(ъ) *сѣемъ писаніи* *ВВ* 33 – в(ъ) *сѣо(м) крѣщеніи* *ВВ* 4 нн; на *мга(р)стемъ мн(с)трѣ* ЛМГ 25 – 8 *мгарскомъ мн(с)трѣ* ЛМГ 23.

Закінчення *-имъ*, характерне для місц. одн. прикметників із основами на м'які приголосні в старослов'янській мові, засвідчене в обстежених пам'ятках всього кількома вживаннями: в *видѣніи своє(м) сѣнимъ* *ОБ* (3) 135; на *Божімъ сѣдѣ* *ПМ* 156.

Загалом же розглянутий матеріал, незважаючи на те, що в ньому представлена велика кількість варіантних форм місц. в. одн. прикметників чол і середн. родів, свідчить, на нашу думку, про те, що в кінці XVI – протягом XVII ст. в церковнослов'янській мові закріплювалися як єдині засоби творення місц. одн. прикметників чол. і середн. родів закінчення *-омъ* (для твердої групи) та *-емъ* (для м'якої). Відбувалося це зокрема і в результаті впливу української мови, в пам'ятках якої в XVI – XVII ст. ці закінчення для місц. в. одн. у прикметників чол. і середн. родів були панівними [3: 115; 2: 89-90].

Однією з особливостей української мови є те, що в ній здавна у значенні місц. в. одн. могли вживатися форми дав. в. (з *-ому*). Такі форми як поодинокі зафіксовані в XVI ст., частішими вони стають у пам'ятках XVII ст. [3: 116; 2: 91-98]. В обстежених текстах подібні утворення не виявлені.

Прикметники жін. р. в місц. в. одн., як і в дав., мали закінчення *-ой*, *-ѣй*, *-ей*, а також *-ий*. Після основ на тверді приголосні можливими були як *-ой*, так і *-ѣй*: в *Просвѣдїи стѣхотворнои* СмГр 476; в(ъ) *храбрости воинской* *Син* 180; по *тверди не(с)нѣи* *ОБ* 1 (2); в(ъ) ... *сѣни с(ъ)мртнѣи* Ч 1617, 137 зв. Перед *-ѣй*, як і в дав. в., відбуваються чергування: по *велицѣи милости* Ч 1617, 46 зв., в *пѣчине морстѣи* *ОБ* (5) 10 (2); в(ъ) *Книзѣ*

Щало(м)стѣи ПКП 5 нн. Кількісні співвідношення між варіантами із -ой та -ѣй такі ж, як і в дав. в., тобто розглянутий матеріал свідчить про поширення -ой, яке в пам'ятках кінця XVII ст. (Син, ЛМГ) взагалі стає єдиним для прикметників із твердою основою.

Особливості використання флексії -ей у місц. в. були такими ж, як і в дав. У більшості випадків вона виступала після основ на м'які приголосні: вѣ скѣдѣсти всегдашнен ВВ (4) 17 зв.; по Божѣи благ(д)ти СмГр 12; на теплотѣ в(ѣ)нѣтрнен ПКП 20 нн. Хоча зафіксовані форми, в яких -ей використовується замість -ѣй: вѣ зѣмли селнен ОБ 82 (2); пѣ велицен м(с)ти Ч 1617, 6; вѣ вѣрѣ Хр(с)тѣанстѣи ПКП 44.

Закінчення -ни, яке було засобом творення форм місц. одн. прикметників жін. р. із м'якими основами в старослов'янській мові [1: 146], в обстеженому матеріалі представлене (як -ѣи), за нашими спостереженнями, лише поодинокими вживаннями: вѣ зѣ(м)ли долѣшніи ОБ (3) 140.

Загалом же проаналізований матеріал свідчить про те, що протягом XVII ст. в церковнослов'янській мові української редакції -ои, -еи закріплювалися як єдині засоби творення місц. в. одн. прикметників жін. р.

Кличний відмінок. У кл. в. одн. прикметники всіх родів мали такі ж закінчення, як і в наз.: доколѣ сеци бѣдѣши ѡ мечю вѣїи ОБ (3) 115 (2); Здрав(ѣ)ствѣи ... бл҃гозрадоумны(и) и православыи Читателю Ч 1617, 41 зв.; молимъ тя, солнце праведное ПМ 144; прѣиди ближнѣи моѣ добраѣ моѣ голѣнице моѣ ОБ (3) 45 (2).

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що членні прикметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. при творенні відмінкових форм однини характеризувалися, порівняно зі старослов'янською мовою, низкою відмінностей. Найяскравіші з них – це відсутність нестягнених форм (крім наз. в.), а також використання в окремих відмінках нових варіантів закінчень. Значною мірою ці відмінності були зумовлені, очевидно, впливом української мови.

Зміни в церковнослов'янській мові могли, очевидно, відбуватися й у результаті дії внутрішніх тенденцій, незалежно від сторонніх впливів. Тому перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в уточненні ролі української мови в розвитку проаналізованих форм (як і церковнослов'янської мови української редакції загалом).

*Примітка. Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка зв. вказує на зворот аркуша. Цифра в дужках перед позначенням аркуша в ОБ та ВВ вказує на номер пагінації. Аркуші першої й другої пагінації спеціально не позначаються. Цифра (2) після номера аркуша в ОБ вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються ѣ і ѣ, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати з перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вайан А. Руководство по старославянскому языку [Текст] / А. Вайан ; перевод с фр. В.В. Бородич; под. ред. и с предисл. В.Н. Сидорова. – М. : Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові [Текст] / А.П. Грищенко – К. : Наукова думка, 1978. – 207 с.
3. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. [Текст] / І.М. Керницький – К. : Наукова думка, 1967. – 288 с.
4. Мейе А. Общеславянский язык [Текст] / А. Мейе ; перевод с фр. и примеч. проф. П.С. Кузнецова ; под. ред. проф. С.Б. Бернштейна ; предисл. проф. Р.И. Аванесова и проф. П.С. Кузнецова. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1951. – 491 с.
5. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською [Текст] / В.В. Німчук – К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.
6. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов [Текст] / В.М. Русанівський – К. : Наукова думка, 1985. – 231 с.
7. Селищев А.М. Старославянский язык [Текст]. В 2 ч. Ч. 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии : учеб. пособие для студентов и аспирантов филол. ф-тов / А.М. Селищев. – М. : Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1952 – 206 с.
8. Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (на матеріалі перекладів Євангелія) [Текст] / І. Чепіга // НТШ. – т. ССХХІХ. – Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 227-288.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВВ – Василій Великий. Книга о постничестві / Василій Великий – Острог : Друкарня Костянтина Острозького, 1594. – [7], 160, 292, 143, [1] арк.
 ЗизГр – Зизаній Л. Граматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1980. – 55 с.

ЛМГ – Лѣтописецъ ѿ перво(м) зачатїи и созданїи сѣаи шестелн мн(с)тра гѣсти(н)ского... // Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторїи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ – М. : Въ Университетской типографїи, 1848. – Год третій. – № 8. – С. 1-46.

ОБ – Библиа сирѣч книги ветхаго и новаго завѣта – Острог : Друкарня Костянтина Острозького, 1581. – 628 арк.

ПКП – Патерїкъ или ѿтечникъ печерскїй. – Київ : Друкарня лаври, 1661 – 314 арк.

ПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной Россїи, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Кїевъ : Типографїя Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1887. – Часть 1, томъ 7. – С. 49-180.

Син – Синописіс // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. стаття В.І. Кречотня ; Ред. тому О.В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 167-181.

СмГр – Смотрицький М. Грамматїки славенскїа правилое Свнтагма ... / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1979. – 492 с.

Ч 1617 – Часослов. – Київ : Друкарня лаври, 1617. – [21], 190, [2] арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Білих – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія української мови.